

ВАЙНА І БЕЖАНСТВА: МАТЫВЫ ПРОЗЫ МАКСІМА ГАРЭЦКАГА Ў ІНТЭРПРЭТАЦЫІ ВІКТАРА КАРАМАЗАВА

Артыкул прысвечаны параўнальна-гістарычнаму вывучэнню прозы М. Гарэцкага і В. Карамазова. Акцэнт зроблены на дзвюх тэмах (вайны і бежанства), што на працягу XX ст. хвалявалі айчынных мастакоў слова. Падкрэсліваецца, што В. Карамазу працягнуў галерэю вобразаў уцекачоў, распрацаваную М. Гарэцкім, уключыўшы ў раман “Бежанцы” аповеды пра рэпрэсаваных у 1930-я гг., выгнаннікаў часоў Вялікай Айчыннай вайны і Чарнобыльскай катастрофы. Праводзяцца паралелі ў мастацкім асэнсаванні імагалагічных праблем у творах абодвух пісьменнікаў.

Ключавыя словы: *беларуская літаратура, ваенная літаратура, тэма бежанства, параўнальна-гістарычнае літаратуразнаўства.*

The article is devoted to the comparative-historical study of M. Haretsky's and V. Karamazau's prose. Two themes (war and becoming refugees) which troubled national writers throughout the twentieth century are emphasized. It is highlighted that V. Karamazau continued to develop the gallery of refugee-images which had been created by M. Haretsky: he included into the novel ‘Refugees’ some stories about people who suffered from repression in the 1930s, and exiles of the Great Patriotic War and the Chernobyl disaster. Some parallels in the literary interpretation of imogologic problems in the works by two authors are pointed out.

Напрыканцы XX ст. нацыянальная гісторыя чарговы раз стала крыніцай вобразаў і сюжэтаў для айчынных мастакоў слова. Надыход новага стагоддзя (ды і тысячагоддзя) натхняў літаратараў на спасціжэнне складанай хады падзей, калі ў адзіны комплекс (кантынуум) знітаваліся дзве сусветныя вайны, рэвалюцыі, узброенае грамадзянскае супрацьстаянне, узнаўленне гаспадаркі пасля кожнай з навал, грамадска-палітычных эксперыменты: пабудова інтэрнацыянальнай еднасці савецкіх людзей, калектывізацыя, індустрыялізацыя, тэхнагенныя катаклізмы.

Раман “Бежанцы” Віктара Карамазова* вызначаецца арыгінальнай спробай распавесці пра навалу-кантынуум. Яна разгледжана праявікам праз прызму архетыпавых для беларускага прыгожага пісьменства матываў і вобразаў: выгнанні (бежанства), шляху, вяртання да вытокаў і роднага дому, пошукаў уласнай і нацыянальнай ідэнтычнасці, страчанага маленства. Паводле П. Васючэнкі, «страшная рэч – згубіцца ў незнаёмым, жорсткім сусвеце... Так, мусібыць, сталася з нацыяй беларусаў, чые пісьменнікі гэтак часта ўжываюць вобраз-сімвал бежанства (уцекаў) як увасабленне драматычнага лёсу Бацькаўшчыны поруч з “тутэйшасцю”, “паяджанствам” ды іншымі праявамі супярэчлівага “беларускага шляху»» [5, с. 14].

Віктар Карамазу скарыстаўся магутнай плыню памяці, якая лёгка пераносіла апавядальніка ў розныя часавыя пласты, робячы іх адзіным на-

дзённым цэлым. Дадзены прыём, на наш погляд, дазваляў акцэнтаваць бясконцасць і ўзаемапранікальнасць асноўных гістарычных падзей. Мастак слова быццам бы нагадваў чытачу, што падцэнзурныя часы скончыліся і надышоў момант, калі неабходна пазбавіцца ад міфаў савецкага перыяду, перагледзець адносіны да асноўных этапаў айчыннай гісторыі, прыгадаць біяграфіі рэпрэсаваных беларускіх грамадска-палітычных дзеячаў. Як адзначана вышэй, пісьменнік падаў нацыянальнае быццё праз прызму скразной для беларускай літаратуры (асабліва XX ст.) тэмы бежанства-выгнання: “...адна людская хваля кацілася ад мірнага берага на захад, дзе вораг, яму насустрач, у агонь, і другая хваля ад таго самага берага рушыла на ўсход. Абедзве дарогі не новыя, пратораныя няведама ад якіх часоў, ад варагаў ці крыжаносцаў, татараў ці шведаў, ад тых, калі пачаліся войны, бо ва ўсе часы не кожны мог узяць у рукі зброю, і той, хто гэтага не рабіў – жанчыны, старыя, дзеці, хворыя, – павінен быў сваім шляхам мацаваць людскі строй і род” [6, с. 55 – 56]. Пісьменнік падкрэсліваў, што ўцёкі ад ворага катастрофічна адбіваліся на дзвюх катэгорыях людзей: сялянах і дзецях (“...на чужых дарогах буда найчасцей ганяла сялян і дзяцей. Калі бачыў, як жыццё адрывала ад зямлі, гнала па свеце селяніна, спакою не давала думка: ці знойдзеца каму карміць хлебам свет і што будзе з дзецьмі, хто іх накорміць? Бачыў у бежанскіх натоўпах дзяцей – думкі скіроўваліся ў іншы бок: што будзе з зямлёю, калі жыццё растрасе дзяцей па дарогах? Даўно заўважыў, што лёс сялянства і лёс дзяцей знітаваны вельмі моцна [6, с. 183]).

Выгнанне, паводле пісьменніка, акрамя відавочных негатыўных наступстваў (нівеляванне вартасці чалавечага жыцця, руйнаванне сям’і, звыклага ладу жыцця, духоўных і матэрыяльных каштоўнасцей), усё ж мела асобныя станоўчыя вынікі: “дарогі шмат чаму навучылі, і

* Комплексна літаратурна-мастацкая сістэма пісьменніка даследавана ў манаграфіі “Сусвет і свет душы: творчая індывідуальнасць Віктара Карамазова, літаратурны працэс” [1] і кандыдацкай дысертацыі “Філасофія народнага побыту і прыроды ў творчасці В. Карамазова” [2] Д. Дудзінскай. Спадчына мастака слова разгледжана і ў параўнальна-гістарычным рэчышчы: дысертацыі “Проза А. Кудраўца, В. Карамазова і В. Казько: праблема творчай індывідуальнасці” [3] Н. Наватродскай і “Праблема асобы ў беларускай прозе канца 70-х – пачатку 80-х гадоў: на матэрыяле твораў В. Адамчыка, В. Казько, В. Карамазова” [4] Н. Суддзевай.

найперш – слухаць і бачыць чужое, разумець чужое галавою і сэрцам як сваё, ды і ў сваё думкі-мары паглыбляцца, сваю душу слухаць” [6, с. 108]. Ідучы па шляху бежанца-ўцекача, здольная да рэфлексіі і самакрытыкі асоба атрымлівала прышчэпку ад шавінізму, стэрэатыпнага мыслення і самазахаплення. Новае навакольнае асяроддзе і людзі вымушалі персанажаў-інтэлігентаў В. Карамазава перагледзець стаўленне да ўласнай персаны, сваіх патрэб і свайго народа. У такіх умовах яскравей паўставалі і пазітыўныя рысы характару, і заганы.

Празаік недвухсэнсоўна згадаў вытокі, што падштурхнулі яго да мастацкіх пошукаў у рэчышчы навалы-кантынууму. Напрыклад, жыццё і творчасць класіка нацыянальнай літаратуры Максіма Гарэцкага запрашалі да роздумаў. Прываблівала і галерэя (своеасаблівая тыпалогія) персанажаў-бежанцаў: у мастацкай сістэме папярэдніка былі і сяляне-выгнаннікі, што пачалі пакутны шлях у часы Першай сусветнай (“Літоўскі хутарок”, асобныя “Сібірскія абразкі”, эпізоды ў дакументальна-мастацкіх запісках “На імперыялістычнай вайне”, “Камароўскай хроніцы”), і бежанцы-інтэлігенты, што, у першую чаргу, пачувалі сябе ўнутранымі эмігрантамі ў межах Расійскай імперыі, а пасля і Краіны Саветаў (“Жартаўлівы Пісарэвіч”), і шукальнікі лепшай долі на чужыне, хто верыў, што зможа зноў апынуцца на Радзіме (“Хадзяка”, “Амерыканец”), і салдаты, якія беглі з упарадкаванай і багатай чужыны дадому (абразок “Палонны”), і беларуская моладзь, якую вабіў шырокі, але нядобрабычлівы свет з безліччу магчымасцяў, аднак іх урэшце скасоўваў трагічны збег абставін (гісторыя Марыні з “Камароўскай хронікі”).

На наш погляд, В. Карамазаў адчуваў, што М. Гарэцкі свядома абмінаў шлях у нікуды раскулачаных і рэпрэсаваных (выключэнні – постаць Лявоніуса Задумекуса, асобныя персанажы “Камароўскай хронікі”). Можна, таму напрыканцы ХХ ст. аўтар рамана “Бежанцы” звярнуўся да багатага гістарычнага матэрыялу па гэтым пытанні. Тым больш, што сталі вядомымі новыя архіўныя крыніцы, якія вярнулі з нябыту шэраг шакавальных фактаў. Празаіка цікавіў сыход з родных і абжытых месцаў і рэвалюцыянераў, і грамадска-палітычных дзеячаў, якія выступалі за нацыянальнае адраджэнне і высылаліся ўладамі за межы радзімы, і сялян, што ў пошуках сродкаў для існавання імкнуліся ў Сібір, на Далёкі Усход, у Паўночную Амерыку, і “чужых”, хто ў часы грамадзянскай вайны свядома не мог ці не імкнуўся ўгрунтавацца на глебе Краіны Саветаў, і так званых кулакоў поруч з іншымі гіпатэтычнымі “ворагамі народа”.

Найбольш багаты на дэталі малюнак уцекачоў-бежанцаў звязаны з пачаткам Вялікай Ай-

чыннай вайны, што зрушыла з абжытых месцаў вялізныя масы насельніцтва. Услед за Ф. Скарынам В. Карамазаў параўнаў абжытыя месцы з гнёздамі: “Тыя дні людзі не спяшаліся пакідаць свае гнёзды, чагосьці яшчэ чакалі, усё не верылі, што з імі, з кожным, можа гэтакае стацца: жыў-быў чалавек, абрастаў хатамі, хлявамі, жывёлаю, птушкамі, рэчамі, звычаямі, знаходзіў, не заўсёды хай разумна і лёгка, сваё месца паміж людзьмі, і вось на табе – кідай усё, што ў хаце ды хлявах, як чужое, непатрэбшчыну” [6, с. 36].

Зыходзячы са стаўлення персанажаў да матэрыяльных каштоўнасцей, празаік, на наш погляд, умоўна падзяліў іх на два тыпы: дзейныя асобы, падобныя да Ільі Асташонка, што вымяраў дабрабыт у грашова-рэчыўным эквіваленце, і Захара Падабеда, які часцей за ўсё імкнуўся да душэўнай гармоніі і забываўся на побыт і нястачы. У адпаведнасці са спецыфікай светаўспрымання персанажы па-рознаму пераносілі бежанскі лёс. Былі тут і своеасаблівыя філасофізм, стаіцызм і пакора, жаданне дапамагчы такому ж выгнанніку, што проціпастаўляліся хвалям абурэння, хваравітым росшукам вінаватых, адстойванню выключна ўласных інтарэсаў.

Пасля тэктанічнага зруху чэрвеня 1941 г., як сведчыў В. Карамазаў, беларусам зноў давялося выправіцца ў выгнанне ўжо ў 1986 г. Услед за прататыпамі з рэальнага жыцця сталыя персанажы рамана параўноўвалі першыя месяцы пасля выбуху на ЧАЭС і пачатковы этап Вялікай Айчынай вайны: у абедзвюх сітуацыях асоба сутыкалася з экстрэмальнымі абставінамі існавання, што адбіваліся на светапоглядзе кожнага чалавека і аксіялагічнай сістэме нацыі. Пасля Чарнобыльскай катастрофы, у адрозненне ад ужо выпакутаваных навал мінулага, шанец на вяртанне зводзіўся да мінімуму, становіўся нечым прывідна-гіпатэтычным для некалькіх (дзясяткаў?) пакаленняў. Заканаммерным, хоць і не вызначаным непасрэдна ў творы, было знакавае пытанне “за што?”, адказаць на якое спрабаваў яшчэ Хомка Шпак з аповесці “Ціхая плынь” М. Гарэцкага. Такім чынам, «“Чарнобыль” разумеўся... як цэлае вязьмо самых злых і разбуральных для беларусаў сіл, прычым на працягу ўсяго ХХ стагоддзя» [7, с. 264]. Апошняя падзея, паводле пісьменніка, успрымалася як апафеоз зласлівага лёсу, што аб’яднаў і волю выпадку, і абсурднасць і імперсанальную жорсткасць гісторыі.

Акрамя ўласна тэмы бежанства, В. Карамазаў адчуваў адмысловую повязь з традыцыямі адлюстравання вайны, закладзенымі ў новай беларускай літаратуры М. Гарэцкім. Напрыканцы ХХ ст. маладзейшы пісьменнік імкнуўся давесці, што проза пра першую ў гісторыі чалавечтва сусветную вайну заставалася актуальнай і

напярэдадні новага тысячагоддзя. В. Карамазаў падаў каларытны дыялог двух галоўных персанажаў, каб прыцягнуць увагу да праблемы *чытач – творца – час*:

– *Памятаеш, Ілья, як у Гарэцкага юнкер Шалапутай? У занатоўках Лявона Задумы. Хоць Шалапутай і хлюст, але навабранчыкаў называю дакладна: шпакамі, шэрымі, шляпамі.*

Асташонак матлянуў галавою:

– *Не чытаў. Не ведаю.*

– *Чытаў. Забыўся. Я табе кнігу даваў, ты яе паўгода ў спальні на тумбачцы трымаў.*

Ілья пачаў хрумстаць гурком:

– *У кнігах брахня.*

– *Не кажы, Ілья. Сам прасіў у мяне Гарэцкага, калі дазнаўся, што з мужыкоў і наш сусед – мсціслаўскі. Не можа быць, казаў, каб наш мужык, калі ўзяўся пісаць, збрахаў. Казаў гэтак?*

Асташонак змоўчаў. ...

– *А можа, і не чытаў. Паляжала ў цябе кніга паўгода, а ты яе не чытаў. Такую кнігу! Яе трэба чытаць кожнаму, хто ідзе на вайну. І хто чакае чалавека з вайны*” (вылучана намі. – З. Т.) [6, с. 175]. Ухвала спадчыны М. Гарэцкага выглядала натуральна, але ў цытаце ўвага звернута менавіта на выбіральную няпамятлівасць. Так В. Карамазаў у алюзійнай форме згадаў пра лёс кніг папярэдніка, на якія выпадкова ці наўмысна “забыліся” пасля таго, як яны трапілі ў спецсховішчы, бо імя іх аўтара асацыявалася з нацдэмаўшчынай.

Паказальна, што ў рамане “Бежанцы” М. Гарэцкі выведзены не як недасягальны класік, а як асоба, што падзяліла нялёгкую долю выгнанніка з суайчыннікамі. Яго жыццёвы шлях звязаны і з перыпетыямі Першай сусветнай вайны, і з падзеямі рэвалюцыі, і з палітычнымі рэпрэсіямі. Як і персанаж В. Карамазава Захар Падабед, знакаміты пісьменнік, літаратуразнаўца і грамадскі дзеяч пакутаваў у тым ліку і ад даносаў нядобразычліўцаў. Можа, менавіта таму ў рамане “Бежанцы” паўстаў эпізод з выпадкова згубленымі ў часы Вялікай Айчыннай вайны афіцыйнымі паперамі, што назбіраліся за адносна кароткі тэрмін існавання Краіны Саветаў. В. Карамазаў даводзіў: “Колькі тут было людскога болю ці крывадушнай жорсткасці, у залежнасці ад таго, скардзіўся чалавек ці даносіў, шукаў праўду ці закопваў праўду ў яму, сеяў дабро ці зло, спадзяваўся на закон ці беззаконне. З паперак дыхала жыццё, кожная сведчыла, як на судзе, пра час” [6, с. 61]. І празаік, і апавядальнік разважалі, што ж павінна стацца з гэтымі дакументамі, што адначасова выглядалі і як спецыфічны састаў злачынства, і як адмысловае абвінавачванне. Падабед не ведаў, ці то захаваць паперы, ці то

дазволіць вайне знішчыць іх як нешта непатрэбнае, як тое, што аджыло свой век. У апошнім выпадку разам з недаўгавечнымі носьбітамі інфармацыі магла знішчыцца і чалавечая памяць. Падобны вынік пужаў героя-настаўніка, які разумее, што ў такім разе жахі мінулага лёгка маглі адродзіцца ў самай звыродлівай форме.

Творы, так ці інакш звязаныя з ваеннай тэматыкай, вызначаліся пільнай увагай да постаці ворага. Перш за ўсё мастакоў слова цікавіў механізм ператварэння *свайго ў чужога*: напрыклад, апавяданне “Рускі” М. Гарэцкага, апавяданне “Адна ноч” і аповесці “Сотнікаў” і “Знак бяды” В. Быкава, раман “Карнікі” А. Адамовіча і інш. В. Карамазаў таксама паспрабаваў выкласці генезіс падобнай варожасці: “...за частаколам – нос-трэсачка. Ні твару, ні вачэй, ні таго жыцця, што абавязкова... павінна існаваць на твары, проста нос-трэсачка, ражонца танклявае, а пазнаў – ён, злыдзень. Спачатку разгубіўся: чаму – злыдзень? чаму мы з ім ворагі? чаму ўсе мы... – яго ворагі? ці ворагам нарадзіўся? чаму падлеткам-стрыгунком пайшоў у банду? таму, што раскулачылі і вывезлі бацьку? за што вывезлі? за тры мяхі збожжа, схаванага ад улады?” [6, с. 135 – 136]. Пытанні ў персанажа было нашмат больш, чым адказаў: асабліва таму, што Захар Падабед мог з лёгкасцю прыгадаць практычна ідэнтычную сітуацыю з гісторыі ўласнай сям’і. Брат персанажа – Сідар – раскулачаны, але Падабед (некалькі разоў трапляў у поле зроку НКУС) чамусьці не дазволіў сабе пайсці па шляху помсты. У такім выпадку колькасць пытанняў толькі памнажалася б: “...а за што раскулачылі браценніка Сідара, калі той настаўнічаў у вёсцы, не меў ні каня, ні каровы? можа, і той васькавіцкі гарбун, бацька носа-трэсачкі, не большы кулак, як Сідар? можа, і яго, Захара Падабеда, трэба было, як Сідара, раскулачыць – абодва ж настаўнікі? і тады – чаму з ім, Захарам, атрымалася наадварот – сам пасабляў выяўляць схаванае ў кулакоў збожжа?” [6, с. 136]. У выпадку “носа-трэсачкі” спрацавала, верагодна, схільнасць да “непрадвызначанага здрадніцтва” [8, с. 206]. Эпізадычны персанаж захлынуўся ў адмоўных эмоцыях, дазволіўшы ім забіць парасткі гуманізму. Захар Падабед, паводле В. Карамазава, заўсёды спрабаваў змадэляваць свае паводзіны ў тых ці іншых абставінах, таму ён не збіраўся адразу ж папракаць “ворага”, навешваць ярлыкі. Некаторыя ўчынкі (удзел у раскулачанні), што здаваліся натуральнымі ў Краіне Саветаў 1920 – 1930-х гг., ужо ў наступныя дзесяцігоддзі сталі нечым анамальным, вартым не гонару, а сораму.

Віктар Карамазаў доказна сцвердзіў умоўнасць падзелу на *свайх і чужых*: насуперак прапагандысцкім лозунгам, масавым поглядам на ворага, звычайная нямецкая жанчына дапамагла

Захару Падабеду vyrатавацца з няволі. Тыпалагічна гісторыя з рамана “Бежанцы” нагадвае абразок “Палонны” М. Гарэцкага. Акрамя таго, Захар Падабед адчуваў, што ён надзвычай добра разумеў псіхалогію тых асоб, якія лічыліся бясспрэчнымі ворагамі савецкай улады (але не ворагамі гуманістычнага). Такое адкрыццё хавалася ад *чужых* – суграмадзян, якія свядома, а часцей за ўсё вымушана, падзялялі афіцыйны курс улад.

Раман “Бежанцы” Віктара Карамазава – твор, што годна працягнуў нацыянальныя традыцыі адлюстравання тэмы бежанства. Мастак слова звярнуўся да вопыту Максіма Гарэцкага, які ўжо ў 1920 – 1930-я гг. распрацаваў цэлую галерэю персанажаў-уцекачоў. Досвед папярэдніка ў значнай ступені дапамог пісьменніку знітаваць падзеі ўсяго XX ст. у адзінае цэлае. У рамана прасочваюцца паралелі паміж перажытым у Першую сусветную і Вялікую Айчынную войны, у часы Чарнобыльскай катастрофы. Сімптаматычна, што В. Карамазаў акрамя адмоўных праяў бежанства падкрэсліў і тое станоўчае, што магло нарадзіцца ў складаных жыццёвых абставінах. Асабліва ўвага праявіла звернута на імагалагічныя росшукі: напрыклад, размежаванне *свайго* і *чужога* ў кантэксце наступстваў класавай барацьбы і рэпрэсій. Акрамя таго, у рамана прысутнічаюць разважанні пра аксіялагічныя змены, выкліканыя навалай-кантынуумам.

Спіс літаратуры

1. Дудзінская, Д. Сусвет і свет душы: творчая індывідуальнасць Віктара Карамазава, літаратурны працэс / Д. Дудзінская. – Мінск : Права і эканоміка, 2008. – 480 с.
2. Дудзінская, Д. Філасофія народнага побыту і прыроды ў творчасці В. Карамазава: аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук : 10.01.01 / Д. Дудзінская ; НАН Рэспублікі Беларусь, Інстытут літаратуры імя Я. Купалы. – Мінск, 2000. – 19 с.
3. Наваградская, Н. Проза А. Кудраўца, В. Карамазава і В. Казько: праблема творчай індывідуальнасці : аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук : 10.01.01 / Н. Наваградская ; АН Рэспублікі Беларусь, Інстытут літаратуры імя Я. Купалы. – Мінск, 1996. – 20 с.
4. Судьева, Н. Проблема личности в белорусской прозе конца 70-х – начала 80-х годов : На материале произведений В. Адамчика, В. Козько, В. Карамазова : авторэф. дис. ... канд. филол. наук : 10.01.02 / Н. Судьева. – Минск, 1988. – 19 с.
5. Васючэнка, П. Апраўданне жыцця / П. Васючэнка // Карамазаў, В. Выбраныя творы : у 2 т. / В. Карамазаў. – Мінск : Маст. літ., 1997. – Т. 1 : Бежанцы : раман ; Краем Белага Шляху. Дзень Барыса і Глеба : апавесці. – С. 5 – 14.
6. Карамазаў, В. Бежанцы / В. Карамазаў // Выбраныя творы : у 2 т. – Мінск : Маст. літ., 1997. – Т. 1 : Бежанцы : раман ; Краем Белага Шляху. Дзень Барыса і Глеба : апавесці. – С. 15 – 268.
7. Сінькова, Л. Спецыфічнае асэнсаванне нацыянальнага ў беларускай літаратуры XX ст. / Л. Сінькова // Паміж тэкстам і дыскурсам: беларуская літаратура XX – XXI стст. : гісторыя, кампаратывістыка і крытыка (літаратурная крытыка, артыкулы, гутаркі). – Мінск : Паркус плюс, 2013. – С. 261 – 274.
8. Корань, Л. Аб эстэтычнай рэакцыі чытача на апавесць А. Адамовіча “Карнікі” / Л. Корань // Цукровы пеўнік : літаратурна-крытычныя артыкулы. – Мінск : Маст. літ., 1996. – С. 206 – 213.

Зоя ТРАЦЦЯК,

кандыдат філалагічных навук, дацэнт.